

Romano džaniben

časopis romistických studií | 16. ročník | **2/2010**

— Ladislav Tavalí

| Ladislav Tavalí / Bratislava 2010 |
Foto: Lukáš Houdek |

Celá řada romských spisovatelů se chystá napsat „první romský román“. Někteří o tom jen hovoří, jiní jej možná / snad mají už připravený doma v šuplíku, a pak jsou i tací, jako Ladislav Tavalí, kteří romány píšou a vydávají, jen se o nich neví. Lze se jen dohadovat, proč je Ladislav Tavalí a jeho tvorba téměř neznámá, přestože např. vydávání jeho knih finančně podporuje slovenské Ministerstvo kultury. Z hlediska rozvoje psané romštiny jsou přitom jeho knihy o to zajímavější, že je píše na Slovensku (a v dosud publikované romské literatuře) méně zastoupeným maďarským dialektem romštiny.

Ladislav Tavalí se narodil v roce 1948 v malém slovensko-maďarském městě Sládkovičovo (okr. Galanta), kde prožil dětství, než odešel na studia do Roudnice nad Labem. Ta však pro nemoc nedokončil, vrátil se na rodné Slovensko a vyučil se soustružníkem. V jedenadvaceti letech se oženil a narodily se mu tři děti. Těžce jej zasáhlo, když mu po dlouhé nemoci zemřel nejstarší jedenadvacetiletý syn Ladislav. V roce 1990 se Ladislav Tavalí vrátil do rodného Sládkovičova.

Knihy začal psát až po odchodu do penze. Jeho prvotina O rat pe napařudol – Nemenná krv vyšla v roce 2007. Od tohoto roku křtí Ladislav Tavalí každý podzim na městském úřadě ve Sládkovičově svoji novou knihu. V roce 2008 povídky Romane čhavórengero dživibe – Život rómských dětí (z této sbírky jsme také vybrali následující ukázkou), v roce 2009 román Šúko taj i Apolka – Šúko a Apolka a v roce 2010 první díl plánované trilogie O grasta vaš o kamibe – Kone za lásku.¹ Jak ná-zvy napovídají, Tavalího knihy vyšly v romské i slovenské verzi, v autorově vlastním překladu.

¹ V sekci Recenze / Anotace najdete kromě recenze A. Scheinostové na knihy *Šúko a Apolka* a *Život rómských dětí* i reakce dvou romských spisovatelů – Janka Horvátha (*Život rómských dětí*) a Hildy Pášové (*Kone za lásku*).

U příležitosti posledního křtu nabrála s Ladislavem Tavalim Eva Zdařilová následující rozhovor, který přepsala a přeložila Zuzana Bodnárová.²

Has adaj Sládkovičovoste čirla vareko, ko džanelas te vakerel pal o dada, sar pes dživelas čirla, abo ko džanelas te vakerel paramisa?

T'akán má náne, akán mandar jék-duj džéne hi adaj phuredera. De adaj sléhi. Ande mo valasavo keňvo me írinav pal o phuro Mucika. Hat odá asé vakerlahi, hod' még te o bare manuša, kotora manuša rezdanahi, de avka daranahi. Ój peske ári alaklahi akárso. Te genen taj te írinen na džanlahi, de láche džanlahi te vakeren.

The andre tiri famel'ija vareko vakerelas?

Hat mro dad odá džanlahi te vakeren, te asé paramissa phenlahi, hod' odona paramissa ikrenahi te jék kurko. Mer akkor sakana maklahi leskero dumo valako, te akkor odola paramissake ostan avka kerlahi vígo, hod' áver dí te aven te megin makhen leskero dumo, hod' vakerla lenge papale.

Hát sa avka, hod' te duj kurke ikerda jék paramisi. Ój ári peske alaklahi odá, so kamlahi. Hat sar čhavóre még bešasahi taj lošanasahi, hod' so vakerel. Na ssáhi még ni televizió, ni rádió, ta hat odá örömoša šunasahi.

Má akán me amare čhavóreske vakerav taj kethán vakerav sako jako. Ój kamel le te šunen. Me meg lošnav, hod' džanav leske te phenen valaso.

Hát but leske genas, t'ój peske genel, taj me leske vakerav paramisi anglo sovibe, taj raťťaha iš onďa avel uze mande taj mielót džal andi iškola, hat phenav leske valaso. Kamel te šunel, so vakerav.

Savi literatura gendal, kana salas terno?

But sakofélíko gendom. Kana čhavóro ssomahi, čhavórikane keňvi genáhi. Akkor phiravnah' andá Bolíviatar taj Čillestar sakefélíke pal o indíáňňa.

Zolaskero kőňvi genáhi, Štendhaloskere keňvi kamáhi te genen. Legfeder kamáh' adale Francion. Adalen andi iškola iš mange phenenahi. Adana bare láche kőňvi írinnahi. Čak odona phare kőňvi sléhi. Kamplahi te phageren tut, so adaleha kamel te phenen. Ča odá

² Při zápisu tzv. maďarského dialektu romštiny jsou zachována jeho veškerá specifika. Jedním z nich je i vykání – pan Tavalí nebyl zvyklý na vykání v romštině – romský text tuto praxi zachovává, nicméně u českého překladu se držíme českého úzu, tedy vykání starším, váženým či neznámým osobám.

Žil ve Sládkovičovu dřív někdo, kdo uměl vyprávět o předcích, o tom, jak se dřív žilo, nebo kdo uměl vyprávět pohádky?

Ted' už ani ne, jen pár lidí je tady starších než já. Ale byli tady tací. V jedné své knize píšu o starém Mucikovi. Ten uměl vyprávět tak, že se velcí i malí třásli strachy. Vymyslel si cokoli. Číst a psát neuměl, ale uměl dobře vyprávět.

A ve Vaší rodině někdo vyprávěl?

Můj otec. Ten uměl vyprávět pohádky, které vyprávěl i týden, než je dopověděl. Tehdy mu totiž vždycky někdo masíroval záda, a proto ty pohádky zakončoval tak, aby mu na druhý den přišli znovu namasírovat záda, že bude vyprávět dál.

A tak se stávalo, že jedna pohádka trvala i dva týdny. On si vymyslel, co chtěl. No a my jsme jako děti seděly a hrozně nás to jeho vyprávění bavilo. Nebyla ještě televize ani rádio, tak jsme jeho vyprávění moc rádi poslouchali.

Já ted' zase vyprávím našemu malému, říkám mu všechno možné. Rád poslouchá. A já jsem rád, že mu ještě něco umím říct.

Hodně mu i čteme, také si čte sám, a já mu vyprávím pohádku před spaním a taky ráno – přijde ke mně a předtím, než jde do školy, mu nějakou řeknu.

Jakou literaturu jste četl jako mladý?

Četl jsem všechno možné. Když jsem byl dítě, četl jsem dětské knihy. Tehdy přivezli z Bolívie a z Chile všelijaké knihy o Indiánech.

Četl jsem knihy od Zoly, rád jsem četl Stendhala. Nejvíc jsem měl v oblibě Francouze. Mluvílo se o nich také ve škole. Napsali ty nejlepší knihy. Jenomže na čtení byli nároční. Muselo se hodně přemýšlet, co tím chce říct. Ale to už je dávno, co jsem takové knihy četl. Ted' už nečtu, už ani nemám na čtení náladu, raději píšu.

má čila ssa kana asé genáhi, akán má na genav, má nán man ni vója úze káj te genav, taj feder hi kana írinav.

Mek pametines, sar chudňal te írinel?

Perse. Hat nasválo únom, taj phenav: „So me khére kerá, diliňuvá! Aaa,“ phenav, „akkor íriná pal me čhajórja.“ Odoná akkor sléhi le duj-trin beršike. Pal lende ando éšóno kőňvo írinav, odoleha kezdinel. De ostan préku le írinđom taj írinđom pal mro čhavóripe. Taj hat avka kezdinđom te írinen.

Na ssomahi úze siklo, hoď bešingerá khére. Na džandom, so kerá. Ta važdá phendom, hoď lav mange te írinen. Kana terno ssomahi, igen but gendom, taj sakana phenáhi: „Hat so h'adá, adá te me džanav te írinen, adá náne ništ.“ Taj te n'úňomáhi nasválo, šaj hoď ni na liňomáhi nikana te írinen. De avka site ári hasnindom odá dí.

Kana rado írines?

Sako raťťaha upp'ušťav taj még sako sovel, me má bešav taj má írinav. Kana upp'ušťen o butera sa, i romni kerel kávěja, urďavel ole čhavóre, džal andi iškola. Me megin téle bešav, megin írinav. Dži ko eňňóri adá avka kerav. Pal o eňňóri man urďav, džav mange ári, dži ki jék óra oddá-ri ssom. Pale avav khére, te ost má ni na džav ári. Si avka niha ráti iš írinav, valakana čak.

Tu írines but tire dživipnastar, na?

Ha, me so írinav sako jako andar mo dživipe avel ári. Hat odá ári pravel o manuš pe jakha, dikhel so hi, taj pal odá írinel. Čak kampil láche te dikhen taj alakhes sakana, hoď káj so kampil te írinen. But džéne phenen mange: „Na džanav uppe t'aven, pal kaste írines.“ T'akkor na phenav lenge, hoď odá ári hi alaklo. Mukav le taj lošanav, kaj no akkor láche le írinđom.

Ando éšóno írinav pal odá, kana me čhavóro ssomahi, taj ando dújto írinav pal o čhavóre. O trito, odoj írinav má pal i romni taj pal o rom, taj pal o phúre, taj pal i búti, taj sar dživen ole gádženca.

A so pr'oda phenda tiri romňi abo tire čháve, hoj írines?

Legáňlal mi romni phenda: „So keres?“ „Hat so kerav? Írinav.“ „Savo dilinipe má odá óla, so tu írines, t'odá niko ni na genla.“ De ój ni na genda le dži akánig, na genel ni jék.

Mo čhá ánde dikhel, jék duj lila genel taj ost má na genel. Le ni náne dí upp'odá, káj te genel. Ój bašavel taj sako dí džal ári Běčiste.

Ještě si pamatujete, jak jste začal psát?

Samozřejmě. Onemocněl jsem a říkal jsem si: „Co budu doma dělat, já se zblázním! Aaa,“ říkám, „tak budu psát o svých dcerách.“ Tehdy měly dva nebo tři roky. V první knize píšu o nich, tím to začíná. Ale potom jsem to dopsal a začal jsem psát o svém dětství. No a tak jsem začal psát.

Nebyl jsem zvyklý vysedávat doma. Nevěděl jsem, co dělat, proto jsem si řekl, že začnu psát. Když jsem byl mladý, hodně jsem četl a vždycky jsem si říkal: „Co je na tom, to bych napsal i já.“ Ale kdybych nebyl onemocněl, možná bych nikdy psát nezačal. Musel jsem ale nějak využít ten čas.

Kdy rád píšete?

Každý den vstanu a když ještě všichni spí, já už sedím a píšu. Když se všichni probudí, manželka uvaří kávu, obleče kluka, ten pak jde do školy, já zase sednu a píšu. Takže tak nějak do deváté. Po deváté se obleču, vyjdu ven a až do jedné jsem venku. Potom se vrátím domů, no a potom už ani nejdu ven. Občas píšu i v noci, ale to jen málo.

Vy hodně píšete podle svého života, že?

To, co píšu, vychází všechno z mého života. Člověk otevře oči, dívá se a o tom píše. Stačí se dobře podívat a vždycky najdeš to, o čem je potřeba psát. Hodně lidí mi říká: „Nemůžu přijít na to, o kom jsi to psal.“ Neříkám jim, že je to vymyšlené. Nechám to tak a těším se z toho, že jsem to dobře napsal.

V první knize jsem psal o tom, jaké to bylo, když jsem byl dítě, v druhé píšu o dětech. V třetí už píšu o dospělých a o starých lidech, o Romech, o práci, o soužití s gádži.

Jak na vaše psaní reagovala vaše rodina, manželka a děti?

Manželka mi povídá: „Co to děláš?“ „Co bych dělal? Píšu.“ „Prosím tě, k čemu taková blbost bude, stejně to nikdo nebude číst.“ Dodnes nepřečetla ani jednu z mých knih.

Můj syn se do toho koukne, jednu nebo dvě stránky si přečte, dál už ale ne. On na to ani nemá čas. Hraje a každý den jezdí do Vídně.

Ta ko hi peršo, ko genel, so írines?

Adá štárto kõňvo line te genen amare tikne čhajórja. De hat má tikne, hat má čhaja hi le, de-šeňňa taj dešofto beršike. Asan, mer hat si odoj čepo asó, so má phurederege. Akán te mange láche perel, kana šunav, hod' adá lenge teccinel, adá lácho hi.

Kana ári ája mo legangluno keňvo, hat legedom le jékeske, pal kaste írindom: „Le, gen, so hi odoj, so na!“ Taj odoj but hi írime pal leste. Ando éšóno keňvo Pučúri hi leskero ánav, čoro má múja. Ój, még n'ája ári mo keňvo, taj ój má morginlahi: „Ha so adá kamel te keren, ko hi lo, so hi lo? Asó khulalo Rom hi, sar me ssom, ta so kamel te írinen?“ Taj kana genda o keňvo, bizon téle čalada po šero: „Ništ na phendom.“ Patáňa, hod' valaso írindom.

Kaske írines? Le Romenge abo le gadženge, abo sodujenge?

Romenge adá írinav. De na hajinav te o gádže iš le genen. Te kamav odá, nek genen le o gádže, nek dikhen save ssam, ko ssam. Mer o gádže čak dikhen amen, de na džanen, ko ssam. Avka, hod' me le írinav Romenge taj kamav, kan'o gádže iš le genen. Nek džanen valaso pal amende.

Andre savi čhib írines peršo?

Hat kana téle bešav, sar mange láche perel. Te avka, hod' románe lav te írinen, taj kana kíso h'o cilo keňvo, taj akkor ando serviko le írinav. Vad' írinav servika, pale andi romani čhib le írinav. Sa jék mange sar. Sar bešav téle, savi bast hi man téle te bešen, sar man hajovav.

No a has vaš tuke pháro te írinel romanes?

Na, hat tuke pháro hi čehika te írinen? Upp'odá náne ništa. Dik, mre keňvi, save hi. Sar va-kerav, avka le írinav. Man niko na sikjarda te írinen. Me astardom, liňom taj írindom.

Phenen „romani gramatika“, savi hi „romani gramatika“? Hat dik, so me írinav taj sar írinav taj ári les ándar, hod' adá čak lácho hi. Hat me legalább avka írinav, sar me gindinav, hod' lácho hi.

Savoro tuke prethoves korkoro?

Nikaske ni na dáhi odá kerel le mange. Odá čak me site keráhi, mer me džanav, so kerav, taj ko džanel, hod' so kamlahi onda te keren. Taj me avka džanav, hod' adá me kerdom, taj odá avka hi, sar me le kamav te keren.

Kdo tedy čte jako první to, co napíšete?

Tu čtvrtou knihu začaly číst naše malé holčičky. Tedy malé – už jim je devatenáct a osmnáct. Smějí se, protože jsou tam i takové věci, co jsou pro starší. A mně to dělá taky dobře, když slyším, že se jim to líbí, že je to dobré.

Když vyšla moje první kniha, vzal jsem ji a dal ji jednomu chlapovi, o kterém jsem v ní psal. Je tam toho o něm dost. V první knize se jmenuje Pučúri, chudák už zemřel. „Na, přečti si, o čem se tam píše!“ On totiž, a to tu knihu ještě ani nevydali, a už mručel: „Tak co ten ze sebe dělá, kdo si myslí, že je? Prd! Stejně jako já, tak co chce psát?“ A když tu knihu přečetl, praštil se do hlavy: „Nic jsem neřekl!“ Pochopil, že jsem něco dokázal.

Pro koho píšete? Pro Romy, pro gádže, nebo pro všechny?

Já to píšu pro Romy. Ale nevadí mi, když si moje knihy čtou i gádžové. Chtěl bych, aby si to gádžové přečetli, aby viděli, co jsou Romové zač. Protože gádžové na nás jenom koukají, ale neví, kdo jsme. Takže já píšu pro Romy, ale jsem rád, když to čtou také gádžové. Ať se o nás něco dozví.

Když už píšete, v jakém jazyce začínáte psát?

Jak se mi v dané chvíli chce. Stává se, že začnu psát romsky, a když je hotová celá kniha, tak ji přepíšu slovensky. Nebo píšu slovensky a potom to přeložím do romštiny. Je mi to jedno. Podle toho, jakou mám náladu, jak se cítím.

A bylo pro vás těžké psát romsky?

Ne, je snad pro tebe těžké psát česky? Na tom nic není. Podívej se na moje knihy. Jak mluvím, tak i píšu. Mě nikdo romsky psát neučil. Chytil jsem tužku, začal jsem a psal jsem.

Říkají „romská gramatika“, jaká je „romská gramatika“? Tak se podívej na to, co píšu a jak to píšu, a pochopíš z toho, že to musí být správně. Alespoň já píšu tak, jak si myslím, že je to správně.

Všichni si překládáte sám?

Nikomu jinému bych to ani nedal. To můžu dělat jenom já, protože sám vím, o čem píšu. A kdo ví, co by tam kdo chtěl přidat. Takhle jsem si jistý, že je to napsané tak, jak to chci mít já.

A tu gend'al varekana vareso, varesave ávre autoristar, so írinda vareso romanes?

Me románe čak odá gend'om, so dikhes adaj, adá *Čalo vodi*. Amen le ávresar phenas, amen phenas „čáli“. Ketháne kamplahi te bešen ole Romenge, butera Romenge áthar, óthar, te okothar taj adí čhib kamplahi te – ári te puculinen. Dikhes, adá taj má ungrika hi, „puculinen“. Adí ári kamplahi te šužaren taj ostán ári la te den sar i romani čhib. De avka ári ssáhi dime adí serviki romani čhib. Ári vičinde, hod' i romani čhib savi. Ta bizoň kamáhi te džanen, ko odoj sáhi taj ko adá mukja. Amenca ungrike Romenca niko ni na džanaďa, so hi. Me ni na džand'om, so óla. Čak má akán ando televizió dikháhi, so hi.

Vakeren o Roma Sládkovičovostar mek romanes?

Adaj sa vakeras románe. T'ando gav te lenca alaťhovav, románe lenca vakerav. Si adaj asé, ko servike Roma hi, taj amáro ungriko Rom liňa, taj ój na džanel románe, ta servika lenca vakerav vad' ungrika.

De si but džéne má asé, ko na sikjaren ni pumare čhavóren, mer na džanen ni ón. O phúre ári múle, te adana térne má odona... Adí čhib má džal ando naššibe. Taj adá važdá me avka írnav, kaj te na našjol.

No ta vaš tuke hi romaňi čhib vareso, so kampil te ochraňinel?

Kampol odí čhib, mer odí ma dajakeri čhib hi. Kana lépinav uppe ma dajakeri čhib uppe, so ssom akkor, ko ssom? Me Rom som taj mi daj Rom sáhi, hat akkor soske naštig dživav avka te me sar ój? Te latar siklíňom te vakeren. Ój man halada, kana tikno ssomahi, pijada, ha ój man bárdarda uppe. Hat te na džanav lakeri čhib? Ta káj sam akkor? Asó manuš ko pi dakeri čhib čhidel, odá ni náne manuš.

De si avka, hod' si daj taj dad, ko na kamel, te džanel románe leskero čhavo. Ha soske? Te na džanen, hod' Rom hi? Ha má so? Merla sar gádžo vad' sar Servo vad' sar Ungro? Rom áčhola, sakana Rom óla.

Gondol'ines, te gádžo írinel romanes, hoj kerel romaňi literatura?

Na, mer o gádže čak dikhen amen, de na pindžaren amen. Šaj lošanes leske, sar adá gádžo láche džanel románe! De na hajol ništa ande peste, ój náne Rom. Me te vaš adá liňom te írinen, kaj te džanen, hod' ko h'o Rom. Mer ón odá na džanen, taj kethán írinde sako dilinipe pal o Roma.

Četl jste někdy něco od jiného autora, který píše romsky?

Jenom to, co vidíš tady, tu *Čalo vodi*. My to říkáme jinak, my říkáme „čáli“. Bylo by zapotřebí, aby se Romové sešli a bylo by zapotřebí ten jazyk – *vyypucovat*. Vidiš, to už je maďarsky, „*pu-culinen*“. Měli bychom romštinu *vyčistit* a vydat to jako romský jazyk. Už takto vydali slovenskou romštinu. Tak vyhlásit taky, jaký je romský jazyk. Opravdu bych chtěl vědět, kdo tam byl a kdo to povolil. Nám, maďarským Romům, nikdo nedal ani vědět. Já jsem ani nevěděl, co se chystá. Jenom jsem to potom viděl v televizi.

Mluví Romové ze Sládkovičova ještě romsky?

Tady všichni mluvíme romsky. Když se sejdeme ve vesnici, mluvíme romsky. Jsou tady slovenští (*servika*) Romové, kteří si vzali naše maďarské Romy. A když někdo neumí romsky, tak s ním mluvím slovensky nebo maďarsky.

Ale je už hodně takových, kteří své děti romsky neučí, protože ani oni sami neumí. Starší vymřeli, no a ti mladí už... Ten jazyk už postupně vymírá. A tu knihu jsem napsal proto, aby nevymřel.

Pro vás je tedy romština něco, co je zapotřebí chránit?

Ten jazyk je důležitý, protože je to má mateřština. Když bych šlapal po své mateřštině, tak co bych pak byl za člověka? Já jsem Rom, má matka byla Romka, tak potom proč bych nemohl žít tak jak ona? Od ní jsem se naučil mluvit, ona mě krmila, když jsem byl malý, ona mě vychovala. A nemám umět její jazyk? Kde to potom jsme? Člověk, který odhodí jazyk své matky, ani není člověkem.

Jsou rodiče, kteří nechtějí, aby jejich dítě umělo romsky. Ale proč? Nebudou snad lidé vědět, že je to Rom? Zemře jako gádžo, jako Slovák nebo jako Maďar? Zůstane Romem, vždycky bude Romem.

Myslíte si, že když gádžo píše romsky, tvoří romskou literaturu?

Ne, protože gádžové se na nás jen dívají, ale neznají nás. Může tě potěšit, jak dobře ten gádžo romsky umí! Ale v sobě nic necítí, není to Rom. Já jsem začal psát také kvůli tomu, aby gádžové poznali, kdo Romové jsou. Protože oni to nevědí, napsali o Romech samé hlouposti.

| Ladislav Tavalí při křtu své knihy
Kone za lásku spolu s Alicí Dömötörovou, svojí učitelkou ze základní školy,
která jej v literární tvorbě podporuje /
Sládkovičovo 2010 |
Foto: Eva Zdařilová |

*O grasta vaš o kamiben, oda hi keňva, so adad'ives predstavines le manušenge. Šaj phenes, pal sos-
te hiňi?*

Hat odá pal o kamibe hi. O gádžo kamel la romana čhaja taj uppe la kerel. Taj leskero dad ostan leske odá phenel: „Na lela, mer Rom mange na kapol ando kher!“ T'akkor na džanel ništa áver, mukel pa piráňa, taj i piráni bare péreha džal ando Čehiko. Pal adá o cilo keňvo.

Írines áver keňva?

Akán még náne le ánav. De o éšőno ríso má írime hi mange. Akán le javítinav. Si man, ko man sikjarda andi eňňati iškola, akán sako keňvo mange ój redukálinel. Igen džuvlóri hi odí. Eftavardeštajpándžberšiki hi li. Má butvar lake phendom: „His me má andar tutar romana džuvja kerdom.“ Ój lošanel taj asal t'ój uppe. Me má čila avka mukjomáh'is. De ój phenel: „Ma! Site írines. Ma terédin nisar, tu čak írin!“

Dnes představujete knihu Koně za lásku. Můžete prozradit, o čem je?

Tak ta je o lásce. Gádžo miluje romskou holku a přivede ji do jiného stavu. Jeho otec mu ale řekne: „Za ženu si ji nevezmeš, Cikánku v domě nechci!“ A tak nemůže udělat nic jiného, než že tu svou dívku opustí, a ona pak s velkým břichem odjede do Čech. A o tom je celá ta kniha.

Píšete další knihu?

Ještě nemá název. Ale už mám napsanou první kapitolu. Teď ji opravuji. Mám učitelku, která mě učila v deváté třídě, a ta mi všechny knihy rediguje. Je to velice dobrá žena. Je jí pětasedmdesát. Už víckrát jsem jí říkal: „Vždyť já jsem z tebe už udělal Romku.“ Těší ji to a také se tomu směje. Já bych už dávno býval psaní nechal. Ale ona říká: „Ne! Musíš psát. Ty se o nic nestarej, jenom piš!“